

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԷՋ

(ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարունակութիւն) *

Ը.

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐ

Հակասական կարծիքներ:—Տիգրանի ու Աժդահակի և Հերոդոտի մէջ պատմուած Կիւրոսի և Աժդահակի առասպելների նմանութիւնն աչքի ընկնող է: Ըմբի կարծիքով Կիւրոսի և Աժդահակի առանգութեան մի հայ ժողովրդական պատմուածքն է այդ որ պահել են հայ երգիչները¹: Պ. Սալաթեանն, անշուշտ, Մորենացու սարքածն է համարում Տիգրանի առասպելը:—«Հերոդոտի պատմածի ձևով շինած մի արուեստական պատմուածք»: Բայց նորա փաստերը համոզելի չեն²: Իսկ պ. Դարագաշեանը (Քնն. Պատմ. Ա. եր 194 հտն.) հակասական կարծիքների մէջ է մտնում: Ծա գրում է. «Հելլինակ Մարիբասեան պատմութեան զՏիգրանայ և զԱժդահակայ, տեսնելով առ Բենեփոնի Տիգրան զոմն հայրարեկամ Կիւրոսի և գործակից ի պատերազմունս նորա, Հերոդոտոսի մէջ ևս կարգալով Աժդահակայ երազը, և հրամանաւ նորա ի գործ դրուած միջոցներն ի կորուստն զԿիւրոս, յորմէ որպէս թէ կր կասկածէր Աժդահակ (Հերոդ. Դպր. Ա. 127)՝ զԿիւրոսէ պատմուած առասպելը կը դարձունէ Տիգրանայ վրայ: Սակայն անմիջապէս (եր. 196) աւելացնում է. «Բայց Տիգրանայ և Աժդահակայ կռիւր կ'անարկէ ուրիշ հին առասպել մը. այն է Թրիգայի և Աթի-տահազայ

առասպելը (զորմէ տես վերագոյն էջ 51), զոր թերեւ հին հայ երգիչք առած էին ի Զենտաւեսապայ: Իսկ իւր կողումն արած տեղում պ. Դարագաշեանը զարմանալի չէ համարում որ հնդկական առասպելն ինչպէս պարսից մէջ կար, այդպէս և հայոց մէջ լինէր:

Ո՞րն է այս հակասական կարծիքներից ընդունելին: Ժողովրդական են այդ երգերը, կամ ձիշան ասած, ժողովրդական երգերը՝ վրայ է հիմնուած այդ պատմութիւնը, թէ շինծու «կամաժառանգական» բան է:

Շինծու կերեկին, եթէ այդ երգերն իրօք լինէին Կիւրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին, ինչպէս գնում է Մորենացին: Բայց Մորենացու սխալը որ կարող է իւր աղբիւրից է առաջացել, դժբախտաբար մոլորեցրել է և մեր քննադատներին: Տիգրանի մասին երգերն ու զովհաններն եղել են Մեծն Տիգրանի մասին, և Մորենացին (թերեւ Մորենացու աղբիւրը) ինչպէս սրամտութեամբ նկատում է պ. Գեղցեր, «թիւր գիտնականութեամբ» Կիւրոսի ժամանակակից՝ Բենեփոնի վիպասանութեան մէջ գործող Տիգրանին վերագրեց զայն: Մինչդեռ երգերը բնականաբար Ղուկուղոսի ժամանակակիցը կը գովաբանէին³:

Անշուշտ, բուն երգերը չէ բերում Մորենացին և շատ բան իրենից, իւր կամ իւր աղբիւրի լեզուով է պատմում, բայց ամենայն ինչ որ նա ասում է, իսկապէս Մեծն Տիգրանին է վերաբերում: Փորձենք քննել և մենք կը տեսնենք, որ երգերը ժողովրդական են:

Մեծն Տիգրան եւ երգեր նորա մասին:— Պ. Դարագաշեան² խօսելով Մեծն Տիգրանի մասին՝ գրում է. «Յիրաւի է կոչել մեծին Տիգրանայ ժամանակն, անմահ փառաւորութեան հետ, թէպէտ և կարճ՝ հայ ազգի մը անձնաւորութեան ժամանակ, այնպէս որ, ըստ մեզ, ի Տիգրանայ և այս պէտք է խնդրել հայ ազգ. ի Տիգրանայ և անգր հայը սաղմն է անկերպարան. առ Տիգրանաւ կրծքանիւ կը հասնի ի չափ, կը ծերանայ միան-

* Shu Ararats 1900 p. համար Ժ. եր. 484:

1. Xaam. Apm. 3noc, եր. 178. Էմբն այս կարծիքը յայտնել իւր *Мудный он думал Арменю, Москва, 1881.* աշխատքեան մէջ, որ մեծի մեծի ակ յունիմ:

2. Նորա փաստերն են՝ 1. որ նա «մեզ համոզել է արդեւ, որ հայոց վեպը գոյութիւն չէ ունեցիլ». 2. երկու պատմութիւն «նմանութիւնը». 3. Հայոց առասպելի պատմութիւն ժողովրդական վիպական ուխմի, այլ ընդհանրական փայլած է «զանազան աղբիւրներից», զանազան գրերից:—Բայց մեծի գիտեմք քի ինչպէս է հետազոտում պ. Խաչարեանն այդ աղբիւրները:

1. Զ. Գեղցեր, Համանոս պատմ. Հայոց, քաղզմ. Գր. վ. Գալիփխարեան, Վիեննա, 1897, եր. 8:

2. Քնն. Պատմ. Հայոց, Բ. եր. 129:

զամայն: Զարմանալի՜ երեւոյթ: Բայց ըստ մեզ՝ այն է մանաւանդ զարմանալի, որ մեր տոհմային աւանդութիւնն այս անձին ժամանակէն և պատմութենէն, բացի զոր համոռոտութենէ՝ ոչ այլ ինչ պահած է: Բայց ՄԵԾ անունը: Ինչ որ եղանք և ենք՝ եղանք և ենք Տիգրանաւ: Այս գնահատութիւնը վերջի չափազանցութիւնը թողած, մեծ մասամբ ճիշտ կարելի է համարել: Միայն ազգը Տիգրանի օրով միանգամից պատրաստ է ծնւում. նորանից առաջ արդէն ազգը անկերպարան սաղմութեան վիճակից դուրս գալ է սկսել և կարելի չէ ասել թէ ազգային աւանդութիւնը չէ պահած Տիգրանի ժամանակի «աննման փառաւորութեան» «հայ ազգի անձնաւորութեան» յիշատակը:

Այդպիսի ժամանակը որ իրօք ղիցազնական էր հայ ազգի համար, քսան և հինգ ամբ... անխառն յաջողութեան, երբ «հաւատարմի սուտակասպասք թէ ոգի իմն իցէ» Տիգրան, չէր կարող իւր խորին տպաւորութիւնը չանել հայ ժողովրդի երեւակայութեան վրայ: Եւ մի ժողովուրդ, որ գիտէր երգել իւր թաղաւորութեան հիմնադրի՝ Արտաշէս թագաւորի Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնարկութիւնը, գիտէր և նոյն Տիգրանի թողած պատմութիւնից մի վէպ ստեղծել, չէր կարող չերգել այդ թագաւորական ցեղի ամենից փառաւորին՝ արքայից արքայ Մեծն Տիգրանին: Բայց պ. Գարագաշեանը դժբախտաբար գլխի չէ բնկնում, որ Տիգրանի անունով մնացած երգերը Մեծն Տիգրանին են զովարանում: Թէ չէ՝ նա անտեղութիւններով լի չէր համարիլ Խորենացու (իսկապէս իւր ազգիւրի) այդ երգերից քաղած պատմութիւնը: Արդարեւ, եթէ Բաննփոնի յիշած Տիգրանի վրայ համարենք այդ երգերը՝ անտեղութիւններ ունին իրենց մէջ, Բայց մի անգամ եթէ Մեծն Տիգրանի վրայ ենք մտածում, ոչ միայն բոլոր անտեղութիւնները վերանում են, բացի հարկաւ Խորենացու կամ իւր աղբիւրի մտքաւածից, այլ և տեսնում ենք թէ որ աստիճանի հիացել ու փառաւորել է ժողովուրդն իւր սիրելի թագաւորին:

Եւ ժողովրդի այդ սքանչալոյցում ու ոգեւորութիւնն է անցնում երգերից մեր ծե-

րունի պատմագրի պատմութեանը, որ յափշտակուած ու երիտասարդացած գրում է. «Զի ո՞րք ի ճշմարիտ արանց, և որոց ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կացցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճացի և յորդորիցի այսպիսի այր լինել: Մեծն Տիգրանն է եղիլ այդ մարդը, որ ամենեցուն թագաւորացն մերոց հարստալոյն և խոհեմագոյն և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ» ամենեցունց՝ որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի և յետնոցս ըզձալի ինքն և ժամանակ իւր: Ժողովրդի իգէալացած բաղձանքն է այդ՝ յետագայ քաղաքական աղէտների միջոցին մի բաղձանք, որ թերեւ իւր աղբիւրից անցնում է Խորենացուն և նա ցանկանում է. «Եւ սիրելի էր ինձ յայնժամ զալ Փրկչին և զիս զնել, և առ նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել, և նոցա տեսութեամբն խրախճանայ և յարգեացս վտանգից աղբիւր: Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ի մէջ պատահումն այն, թէ արդեւք և վիճակ» (Ա. իր.): Մի խօսք, որ ասած է մեր պատմագիրը ոչ թէ այդ գլխի մէջ եղած լոկ անունների ցանկի համար, այլ միայն Տիգրանի համար, որ իններորդ ի նախնեաց մերոց պատաւորաց էր, հուժկու անուանի և յաղթողս ընդ այլ աշխարհաւայտ: 1

Ասել թէ մի պատմագիր ինքը շինծու թագաւոր կըստեղծեր իրենից և ապա այնպիսի կրօնական ու հայրենասիրական անկեղծ զգացմունքով կողերուէր այդ թագաւորով, — այդ մեզ անհասկանալի է: 1

Բայց մենք տեսնենք պ. Գարագաշեանի նկատած անտեղութիւններ: 2:

1. «Խորենացին կամելով մեծ քան զամենայն աշխարհակալ թագաւորս ցուցանել զՏիգրան՝ կատարել կուտայ նմա այնպիսի գործ մը, զոր պարսկական պետութեան հրգօրալոյն ժամանակն անգամ չկրցան վճարել

1. Տպագրի մէջ վերեւում դրած հասցումի շարունակութիւնն ազնասութեամբ է: Ա. մեղադրեմքն ունիմ. բայց արդ եւս առ օտարաց քաջաւորութեան կացեալ ընդ նոցան գմեռա ազգի ածից վարդ քաջաւորացն: Զի մերոյ աշխարհիս քնիկ պատկառութիւն արդ այնքինկ... :

2. Գարագաշեան, Գնմ. Պատմ. Ա. հր. 189 հեծ.

Դարեհի և Բոսորքի պէս թագաւորք, այն է նուաճել զԵդիսս»... Ո՛ր յոյները, հարցնում է այնուհետեւ պ. Գարագաշեան, Նլլադայի և Պեղոպոնէոնի թէ յունական գաղթականութեանց, որ Փոքուն Ասիոյ արեւմտեան եզերքն էին կամ թերեւս Արքիպելագոսի կղզեաց:

Խորենացին մեզ չէ ասում թէ որ յոյները այլ թէ Տիգրանը ոչ սակաւ ժամանակ յոյներին էլ իւր ձեռին նուաճելով՝ հնազանդեցնում էր: Այսքան միայն: Արդ եթէ բանեք պ. Գարագաշեանի պատմութեան երկրորդ մասը (եր. 130—153), ուր Դեոդոր Ռէյնաքի (Théodor Reinach) «Միհրդատ Նւպատոր» զբից բերում է Մեծն Տիգրանի պատմութեան համար մի ամբողջ հատուած, կը գտնենք այնտեղ, որ քանի անգամ Տիգրանի զօրքերն անցնում են Կապադովկիա: Նա տիրում է Ասորիքին, կործանելով Սելեկեան պետութիւնը, տիրում է դաշտային Կիլիկիային: «Անտիոք» մին յարքայանիստ քաղաքաց Տիգրանայ՝ հարկանէր գահեկան ի պատկեր նորա, և միում ի զօրավարաց նորա Մադագատեայ յանձնէր վարել զԱսորիս իրքե սատրապ (Ապպ. Ասոր. 48) ... Յարեմուս արկ նա ձեռն ի վերջին ծաղիկ պսակին Սելեկեանց, ի դաշտայինն Կիլիկիա: Բազում քաղաքաց ծաղկեաց բնակիչք խախտեալ ածան ի Հայս (Դիոն Կաս. Լ. 2. 37, Պլուտ. Պոմպ. 28): Դարձեալ... Հայք մտին երրորդ անգամ ի Կապադովկիա, կալան զԱրիորարդան իրրե ի վարմի և տիրեցին մայրաքաղաքին. բնակիչք Մաժաքայ, որպէս և այլոց մետաւան քաղաքաց Յունաց, ընդ բնաւ իրրե իւրք երեսուն (300,000) ածան առնել շէն զնոր նիստ արքայից արքայի, ահաւորին Տիգրանայ 77 ն. ք. զԶր. (Ապպիանի Միհր. 6, 7, Ստր. ԺԱ. 14, 15, ԺԲ. 2, 9): — Կարգանք շարունակութիւնը. «Հելլենականութիւնն էր յուժի յաշխարհս այն ինչ նուաճեալս, որպէս ի Կիլիկիա, յԱսորիս, ի Միդգոնիա (Միջագետք հիւսիսոյ), որ առաւել քան կիսով չափ էին յունացեալք ընդ իշխանութեամբ Սելեկեանց»:

Ահա որ յոյներին է նուաճում Տիգրանը: Դոքա Սելեկեան պետութեան և Կապադով-

կիայի յոյներն են: Եւ որքան ճշտութեամբ արտայայտուած պահուած է Մեծն Տիգրանի կարճատե տիրապետութիւնը յոյների վերայ. «Եւ զյոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրե նուաճեալ հնազանդէր»:

2. Խորենացոյն պատմութեան այս մասին մէջ ևս կը գտնենք նրբելի հակասութիւն մը: Խորենացին յետ գնելոյ զՊարոյր առաջին թագաւոր և նովաւ քարձեալ զօտար լուծն ի պարանոցէն Հայոց՝ առ Տիգրանաւ, զոր իններորդ կը գնէ ի Պարուրէ՝ զՀայս տակաւին ընդ օտար լծով կ'ենթադրէ, քանզի ասէ. Սա (Տիգրան) զմեզ որ ընդ լծով էինք արար լծագիր և հարկապահանջ»:

Նախ Խորենացին ոչ մի տեղ չէ ասած թէ Պարոյրի ձեռով «օտար լուծն քարձեալ է ի պարանոցէն Հայոց»: Նա Պարոյրին գնում է այն իշխանների կարգում, իրրե վերջին, որոնք ասորեստանաց թագաւորութեան օրով իշխում էին Հայաստանում: և Պարոյրը «ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարդակայ Մարի բառեալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ» (Ա. իա) ¹: Պարոյր իշխանն ուրեմն միայն օգնում

1. Այս ընթերցումը ճիշտ է և համեմատ վերնագրին. «Օգնական լինի (Պարոյր) Վարդակայ Մարի՝ քառանյով զքաղաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ»: Այդ ճիշտ ընթերցումն ունի №№ 1665, 616 Ա. ձեռագրերէ: միւսներն էլ ունին Մարի: Իսկ ըստ Տպագրի. «Այ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի Վարդակայ Մարի, քառանյով զքաղաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ»: Պարզ սխալ է այս ընթերցումը, քանի որ մի փոքր ներհանում Խորենացին պատմում է թէ Վարդակայն փրկել Ասորեստանի և Նիւոփէի: Այս սխալ ընթերցումից այսպիսի սխալ եզրակացութիւն է անում շնորհ. Միաբանը (Խոր. Գ. Առ. եր. 50). «Սա (Պարոյր) ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի Վարդակայ Մարի» — հարկաւ, ընդդէմ Սկալտարուտի որից էլ խնդրէ ի իշխանութիւնը: Բայց ուր մնաց խօսքի շարունակութիւնը «քառանյով զքաղաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ» ուր մնաց և միւս խօսքը. «Յիմէն և զմաքն մեր նախաւար յանգուցանէ զՊարոյր»... Եւ այսպէս զքաղաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ յիմէն փրկէ (Վարդակայ և ոչ Պարոյր) ասորեստանի և Նիւոփէի: Ուր մնաց և զիսկ վերնագիրը: Եւ այս սխալ եզրակացութիւն անում է շնորհ. Միաբան, որպէս զի կարողանայ հիմնել իւր կարծիքը թէ իւր Խորենացին Պարոյրից առաջ եղած իշխաններին ընդ ի համարում: Այս մասին յետոյ ևս խօսք կրկնի:

է վարքակէսինս և սա այդ օգնութեան համար «Թագաւորութեան ձե և շուք է խոստանում նորան»: Արքայից արքայութիւնն անցնում է Մարացի և եթէ հայ իշխաններն այնուհետեւ թագաւոր անունն են կրում, այդ չէ նշանակում, որ նոքա ազատուած էին արքայից արքաների օտար լծից: Նոյն զլխի վերջում հենց այդ հայ իշխաններին ու թագաւորներին դնում է իրրեւ գործակալք և վերակացուք աշխարհին ի նոցանէ (արքայից արքաներից) կացելոց, և մեծ կողմնակալք: Իսկ յաջորդ (ԻԲ.) զլխի սկզբում այդ «Թագաւորութեան աստիճան» ունեցողներին այսպէս է կոչում. «... ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց: Եւ ինքը պ. Գարադաշեանն էլ գրում է (Ա. եր. 186). «Ի բանից աստի Խորենացւոյն կը հեռակ... Թէ ի Խորենացւոյն այնպէս ցնծութեամբ թագաւոր կոչուած Պարոյր և յաջորդք նորա, նորին իսկ Խորենացւոյն վկայութեամբ, ոչ այլ ինչ էին եթէ ոչ Բաղդէացւոց և Պարսից կողմէն գրուած գործակալների վերակացուներ և մեծ կուսակալներ»: Այսպէս նոյն իսկ պ. Գարադաշեանի խօսքով երեւակայական մի բան է դառնում Տիգրանից առաջ հայ թագաւորների ազատուած լինելն օտար լծից: Եւ չգիտենք ուր մնաց այդ «երեւելի հակասութիւնը»:

Բայց մենք անցնենք Մեծն Տիգրանին, որի պատմութեան մի յիշողութիւն է նորանից առաջ օտար լծի տակ լինելը և նորա օրով օտար լծից ազատուելը Հայկազանց թագաւորների պատմութեան մէջ:

Յայտնի է, Մեծն Տիգրանի նախորդներից Արտաշէս Ա.-ի օրով (189 թ. Բ. ա.) են հայոց իշխանները թագաւոր անունն ստանում: Մեծ Հայքի թագաւորներն այնուհետեւ հետզհետէ ընդարձակում են իրենց երկիրները: Սակայն Տիգրանից առաջ, «ի վախճանել դարուն Բ.-ի յառաջադէմն խաղացք Մեծին Հայոց արգելաւ ի Պարթեաց, որ առին զՄարս և զՄիջագետս ի Սելեւկեանց անտի վատթարելոց: Արշակ Թ. (Միհրդատ Բ. 114—86) ետ պատերազմ՝ ընդ Հայս, յաղթեաց թագաւորն նոցա Արտաւազդայ (Յուստ. ԽԲ. 2. 16), եւ էտա պա-

տանդ զՏիգրան, իշխան թագաւորագն (Յուստ. ԼԶ. 3. Սար. ԺԱ. 14, 15):... Յետ մահու Արտաւազդայ Միհրդատ չէտ յանձն տալ Տիգրանայ զազատութիւն եւ զաթոռ հարցն իւրոց՝ քայց տալով նմա թողուլ դաշամի 70 զաւառս կամ «հովիտս» ի Հայոց (95 ն. ք. գԲր.):... «Հայն խոնարհեալ, այլ ոչ նուաճեալ» (Սար. ԺԶ. 1. 19) վկայէ յայտնապէս, թէ Պարթեք ոչ նուաճեցին երբէք զՀայս:

Եւ ահա իսկոյն տեսարանը փոխում է: Այդ «խոնարհեալ» և պատանդ տուող ազգը բարձրանում է: Նորա թագաւորը Մեծն Տիգրան, որ ազատութիւն գտնելու համար իւր երկրից եթանասուն «հովիտ» է տալիս Պարթեաց թագաւորին, մտածում է «խնդրել զվրէժ իւրոց նախնի թշնամանաց: Դունդ մի հայացի եմուտ յերկիր իշխանութեանն Պարթեաց և լինէր միջամուխ մինչև յԱրբեղա և Նինուէ, աւերել, գերփել զերկիրն ընդ որ անցանէր: Պարթեւք տոհմեցան կոնլ դաշինս ի վնաս իւրեանց, դարձուցանել ի Հայս զեւթանասուն հովիտսն, զորս հանեալ էր նոցա ի նոցանէ յամին 95, նաեւ տալ նոցա զերկոսին զաւառսն ծաղկեալս հիւսիսային Միջագետաց, այն է զՄիգդոնիա և Ուռհայաստան (Սար. ԺԱ. 14, 15): Հանդերձ այսու հարկ եղեւ նոցա կոնլ դաշն նիզակակցութեան ընդ յաղթողին (Յուստ. Խ. 1) եւ թողուլ կամաց նորա զիւրեանց հին ճեղակերտս (աւատ) ի հիւսիսոյ արեւմտից»:— «Տիգրան էր յայնժամ (72 թ. Բ. ա.) հզօրագոյնն ի թագաւորս յառաջակողման Ասիայ: Տէրութիւն նորա ձգէր յափանց անտի Կուր գետոյ մինչև յեզերս Երզնանու և ի լեռանց աշխարհին Մարաց մինչև ի ստորոտս Տաւրոսի, այլ շինուած յօտարտի մասանց, կազմեալ յամն 25, իրրեւ կոյտ իմն բեկորոց խիւղից ի գրացի ազգաց... ի հարաւոյ կողոպուտք՝ Սելեւկեանց... իսկ առ սահմանօքն Պարթեաց՝ շար իմն մանր մանր թագաւորութեանց, որոց էին բնակ թագաւորք կամ առհմային իշխանք, այլ ի սերտ հպատակութեան... Երբեկից և ի հիւսիսոյ այլ ձեռակերպք (եթ) դաշնաւոր անուամբ, որոց պարտ էր տալ զօր ի թիկունս թագաւորին, որ կոչէր զանձն «Արքայից արքայ»:

Միթէ կարող էր ազգի քաղաքական կեանքի մէջ կատարուած այս մեծ և յանկարծական յեղափոխութիւնը չթողնել ժողովրդի երեւակայութեան վրայ ոչ մի ազդեցութիւն: Եւ որքան զեղեցիկ համառօտում է Պորենացին, գուցէ տեղ տեղ և երգի խօսքերով: «Արանց կացեալ զլուխ և արութիւն ցուցեալ զազգս մեր բարձրացոյց. և զընդ կացեալսս՝ լծագիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց»:

3. «Պորենացին որ զՏիգրան կամէր ցուցանել իրրեւ զմին ի մեծամեծ աշխարհակալաց Ասիոյ... կանխելով՝ կուտայ նմա կարգել և յարգարել իւր զինուորական զօրութիւն և անազնի ընտել մը կազմել... Դժուարին է սակայն հաւատալ, թէ ժողովուրդ մը որ յետ լիճեալ մնալոյ դարերով գրեթէ առանց զինուց և զինուորութեան ընդ օտար լծով այն ինչ սկսած էր սրով, նիզակաւ և աղեղամբ վառեալ հետեակ և հեծեալ ունենալ և ի մօտոյ ծակաւ յարգարելով կուտել սորվիլ՝ յանկարծ այնպէս զօրացաւ մինչև տիրել Փոքուն Ասիոյ, զՅոյնս հնազանդեցնել և ջնջել Մարաց թագաւորութեան պէս աշխարհակալ տէրութիւն մը ի հզօրագոյն ժամանակի նորա»:

Նկատենք նախ որ «կանխելով» բառն աւելորդ է, Պորենացին ոչ մի տեղ չէ ասած թէ Տիգրանը նախ զօրքը կարգաւորեց և ապա շրջակայ երկիրներին տիրեց: Այդ ասողը ինքը պ. Գարագաշեանն է, Պորենացին Տիգրանի յաղթութիւններն ու նորա հարստութիւնը նկարագրելուց յետոյ միայն անցնում է զօրքի նկարագրին. «հետեւախամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք. և պարսաւորքն առհասարակ զիպաղեղունք. և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն և որ ի նոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք, զթշնամբան արտահալածել»:

Այժմ տեսնենք թէ ինչպէս է նկարագրուած պատմութիւնը Մեծն Տիգրանի ահագին բանակը. «Նախարարք և սեպուհք էին շունչ իմն և ոգի յորոց կազմէր հեծե-

լազօրն կուռ վառեալ ինքն և երիվարք նորա յԱղուանից անտի էին զրահաւորքն պատնակէնք, իսկ Վիրք, զրացիք նոցա՝ աղեղնաւորք կորովիք: Թագաւորն Մարաց Ատրպատականի փեսայ Տիգրանայ՝ մարթէր գումարել հեռեակս 40,000 և հեծեալս բիւր (Մար. ԺԱ. 13. 2): Մարք տային աղեղնաւորս հեծեալս. Արաքացիք զայրուծին անպատի. Կորդուացիք ռահվիրացք էին և շինողք կամրջաց. վարձկան՝ շելլէնք և այլ ևս ազգի ազգի գունդ զօրաց, ընդ ամենայն տսեն, իրրեւ 500,000 այր»:

Յանկարծական փոփոխութիւն չէ՞ այս՝ հայ բանակի և այն էլ ինչ փոփոխութիւն: Եւ միթէ Պորենացին աւելին է ասում: Աւելացրէք վրան և փարթամացած ու ճոխացած թագաւորի և նախարարների զէնք ու զրահներ շքեղութիւնն ու փայլքը:

4. Նախորդ հատուածի մէջ տեսնել, որ պ. Գարագաշեանը Մարաց տէրութիւնը նուաճելն ևս անտեղութիւն է համարում: Տեսնենք ինչ է ասում մեր պատմութիւնը Մեծն Տիգրանի համար:

«Որ աւելի կարեւորն էր՝ Բղեսաշն Մեծին Մարաց (Դարեհ, որպէս հաւանութեան է, ըստ Ապպիանու, Միհրդ. 106) ետես զՀայս եկեալ հասեալ մինչեւ ի դուրս Եկրատանայ, որք եւ այրեցին զապարանս նորա (Խախոր Զարակացի Գ. 6): Այսպէս ամենայն արուարձանք բռնադատեցան ընդունել զվերին իշխանութիւն նորա ծանր ծանր պայմանօք, էր որ աւելի էր որ պակաս: Թագաւորք Աղուանից և Վրաց առ Կուր գետով, թագաւորք Մարաց Ատրպատականի — (Միհրդատ արքայ Ատրպատականի արար կին զմին ի դստերաց Տիգրանայ, Դիոն. Կաս. Լ. 2. 16) — եւ Մեծին Մարաց, որպէս և թագաւորք Կորդուաց և Աղիարենայ զվերին Դիզադաւ՝ եղին հարկատուք ի ժամանակի խաղաղութեան և ձեռնառու զօրօք և սատարօք ի պատերազմունս»:

Ուրեմն ո՞ւր մնաց Մարաց նուաճելու անտեղութիւնը: Ինչ որ ծիծաղելի կայ Պորենացու պատմութեան մէջ՝ ոչ թէ Մարաց տէրութիւնը նուաճելն է, այլ այն, որ մեր ձեռքնի պատմագիրը թերեւ իւր աղբիւրից խաբուած, Տիգրանին դնում է իւրեւ ժա-

մանակակից եւ դաշնակից Կիրոսի: Այսպէս զնկուց յետոյ նա Տիգրանին Մարաց տէրութիւնը վերացնել է ապի կիրոսի աջակցութեամբ. «Որ եւ Կիրոսի աջակցեալ զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն» (Ա. իլ.)¹. «Օժանդակ կամօք եւ յօժարութեամբ զկիրոս ունելով, զիշխանութիւնն Մարաց եւ Պարսից յինքն յափշտակեաց» (Ա. լա): Անշուշտ անտեղութիւն է ասել, որ Կիրոսն իւր յօժար կամքով օգնել է Տիգրանին՝ յափշտակելու Պարսից տէրութիւնը, որ իրեն Կիրոսինն էր²: Սակայն այդ անտեղութեան վրայ ոչ մի բան կարելի չէ հիմնել այն պատճառով, որ Տիգրանի թուականն եւ Պարսից Կիրոսի անունն ու նորա աջակցութիւնը ոչ թէ երգինն են, այլ երգը մշակողին: Եթէ Կիրոսն եւ իւր աջակցութիւնը դուրս ձգենք — եւ անպատճառ պէտք է դուրս ձգել, — այն ժամանակ կրմնայ, որ Տիգրանը յափշտակել է Մարաց եւ Պարսից տէրութիւնը: Այս դէպքում Պարսից բառը փոխանակած Պարթեւաց բառին, ժողովրդի յիշողութեան մէջ եւ Մեծն Տիգրանի կռիւների մէջ հին Պարթեւների տեղ նոցա փոխանակած նորագոյն (Սասանեան) Պարսիկները կարող են անցած լինել: Պարսիկ անունը հայոց դրացի արիական ազգերի համար միշտ աւելի ժողովրդական եղած կարող է լինել հայոց մէջ, քան Պարթեւ անունը:

Այս անհեթեթութիւնն, այսպէս, եթէ մի բան ապացուցանում է, այն է, որ երգը մշակողը, Տիգրանին Կիրոսի ժամանակակից զնկելով եւ Կիրոսին Տիգրանին յօժարու-

թեամբ օգնել տալով հանդերձ, թողել է երգի մի զիծը թէ Տիգրան (Մեծն) Պարսից (Պարթեւաց) տէրութիւնը յափշտակել է եւ ստիպել նոցա «կռել դաշն նիզակակցութեան» հայոց հետ: Այս այսպէս արդէն պատմական զիծ է: Այնուհետեւ արդէն աւելորդ աշխատանք է ցոյց տալ, ինչպէս անում է պ. Գարագաշեան, որ Կիրոսի ժամանակակից Տիգրանը չէր կարող զիշխանութիւնն Մարաց եւ Պարսից յինքն յափշտակել, եւ այն կամօք եւ յօժարութեամբ օժանդակ ունենալով Կիրոսին:

5. Անտեղութիւն է գտնում եւ այն բանի մէջ, որ Տիգրանը չինել է Տիգրանական քաղաքը Պ. Գարագաշեանն աշխատում է ցոյց տալ, որ Կիրոսի ժամանակակից Տիգրանը չէր կարող չինել այդ քաղաքը, որ Մեծն Տիգրանի շինածն է Ա. դարում Բ. աւ Աւելորդ աշխատանքը, ժողովրդական երգով Տիգրանակերտի շինողը Տիգրան թագաւորն է միայն, իսկ թէ Մորենացին կամ իւր ազրիւրը, ժողովրդի երգած Տիգրանին, որ Մեծն Տիգրանն է, արել են Կիրոսի ժամանակակից այդ նոցա սխալն է:

Նոյնպիսի աւելորդ աշխատանք է Տիգրանակերտի տեղն այստեղ ու այնտեղ որոնելը, թէ արդեօք Փայտակարանի Տիգրանական է, թէ արդեօք Զոկաստանի Տանական է³: Մորենացին երկրորդ անգամ էլ յիշում է (Գ. լը.) միևնոյն Տիգրանակերտը, որի որմունքն էին «ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ եւ յարմարեալ, եւ այս Տիգրանակերտը նա Միջագետքում գիտէ: Ուրեմն հայկազն Տիգրանի շինած Տիգրանակերտ ասելով՝ նա հասկանում է Մեծն Տիգրանի Միջագետքում շինած քաղաքը Ուստի եւ նորա պատմութեան բուն աղբիւրը, երգը, շատ լաւ պահել է Տիգրանակերտի շինութեան յիշատակն եւ Աւելորդ չի լինիլ այստեղ բերնը այդ քաղաքի նկարագրից մի երկու զիծ: «Տիգրանակերտիւ թուէին արգարեւ յարուցեալ քաղաքք մեծամեծք հնոյն Ասորեստանի եւ Բաբելոնացոյ հանդերձ պարագօրն յազիւսոյ յիսուն կանգնոյ ըարծրու-

1. Դժուար է կարծել, որ խիջը զիսկն մի մարդ այդպիսի բան գրէ: Ուստի եւ շատ հաւանորեն Պարսից բառը երեւ Պարթեւաց բառին չէ փոխանակած, պէտք է համարել, եկամուտ մի բառ, զուցէ Աստուածաշնչի ազդեցութեան տակ մօտ գրագիրների մէջ Դրակիներ հեշտութեամբ կարող էին, Աստուածաշնչի մէջ միասին կրկնուած «Մարաց եւ Պարսից» մէջին վարժուած լինելով, Պարսից բառն անշուշտ: Այս հաւանական է բուն մեզ, մանաւանդ որ առաջին անգամ նոյն միջոց նորեմացին զիծ է առանց «Պարսից» բառի: Բովնա Արծրունու մէջ (եր. 38) քսպէս եւ պատեւազմի մէջ Տիգրանն է Արդանակին սպանում, բայց «Կիրոսի զնես մեալ զօրուն» ոչ սակաւ սասանունս առնէր, միևնոյն միակազմ զօրուն Արդանակայ վասնեալ սուսերաւ՝ զիծ (Կիրոս) Մարաց եւ Պարսից:

Թեամբ, լայնք մինչեւ քառական լինել շինութեան ապաստանաց՝ հանգերձ ամուր միջնաբերդան, հոյակապ ապարանիքն և արտաքոյ պարսպաց»... Եւ իզուր չէ, որ Խորենացին Տիգրանակերտի պարիսպների համար զրուժ է. «ի Հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն»:

Այս հինգ կէտերն են պ. Գարագաշեանի մէջ բերած «անտեղութիւնները», որոնք բոլորը ինչպէս ընթերցողը կը տեսնէ: Վերանուժ են, երբ Տիգրան անուան տակ Մեծն Տիգրան ենք հասկանում: Մենք թողնում ենք պ. Գարագաշեանի քննադատութիւնը (Ա. եր. 190. հատուած 42) թէ ինչպէս «անհաստալի» է Աժգահակի խնամութեան և Տիգրանին դաւելու «անհամ առասպելը»: Այդ քննադատութիւնը բնաւ արժէք չունի, քանի որ նա այդ առասպելն իրրեւ առասպել չէ քննում, և Խորենացու բնագիրն ազնատում էլ է: Նա այսպիսի առարկութիւններ է անում. «Բայց միթէ այնչափ անմիտ էր (Աժգահակ), մինչև զիւր նենգաւոր խորհուրդ յայտնել համօրէն ժողովոյ նախարարաց»: Նախ և առաջ պ. Գարագաշեանը նեղութիւն չէ կրում Խորենացին նայելու: Այնտեղ այդպիսի բան չկայ: Աժգահակը իւր երազը միայն իւր խորհրդակիցներին է պատմում: Հինգ անգամ խորհրդակիցք են յիշուած և քսանգամ քարեկամք. և ոչ մի անգամ «համօրէն ժողով նախարարաց»: Եւ եթէ պ. Գարագաշեանը իրրեւ առասպել քննէր, անշուշտ կը տեսնէր, որ Թագաւորներն շատ յաճախ նոյն իսկ իրենց նախարարների համօրէն ժողովի» հետ այդպիսի խորհուրդ են անում: Պ. Գարագաշեանի կարծիքով «յիմար» է Աժգահակ, «զի զայն սոսկալի դաւաճանութիւն կը խորհի կատարել ի ձեռն Տիգրանուհոյ» «անտեղութիւն» է, որ Աժգահակը Տիգրանին երկու տէրութիւնների սահմանադրութիւն է հրաւիրում տեսակցութեան, և նմանները:

Բայց մենք թողնենք այդ անարժէք խօսքերը և շարունակենք համեմատել Խորենացու հայկազն Տիգրանի պատմութիւնը Մեծն Տիգրանի պատմութեան հետ:

6. Մեծն Տիգրանի պատմութեան մէջ

կարգում ենք. «Երկոքին Թագաւորքն (Տիգրան և Միհրդատ) եղին պայմանս, զի յամենայն մարտս պատերազմաց զորս տայցեն երկուստեք ծախիւք՝ երկիրն նուաճեալ յետ յաղթութեանն լիցի Միհրդատայ իսկ աւարն: այն է գերիք, անասունք և զանձք՝ Տիգրանայ» (Յուստ. ԼԲ. 3. 5): Եւ այդ աւարն ու գերին, որ Տիգրանն առնում է Կապադովկիայից, սակաւ բան չէ: Ըյ չենք խօսում միւս երկիրներից առած աւարների ու հարկատու ազգերից ստացած զանձերի մասին: «ի պահպանութիւն այսպիսի և այս. չափ զօրաց պիտոյ էր Թագաւորին ամիս զանձ. և Տիգրան իրրեւ զՄիհրդատ ունէր քաղաքս մեծամեծս լի զանձուք, որպիսի էին Ողականն և Բողրերդ ոչ հեռի յԱրտաշատէ, և Արտագերք առ Եփրատաւ» (Արածանի: Ստր. ԺԱ. 14. 6): Լսենք և արքունիքի նկարագիրը. «Արքունիքն՝ ունայն շքով և պերճութեամբ արկանէր ահ ժողովրդեան որ տղայն էր: Թագաւորն մեծապատիւ մեծաբեալ, մինչև կոշիլ աստուած, ոչ կրէք երեւել ի հրապարակի՝ եթէ ոչ մեծաշուք սպասու: զգեցեալ պատմութեան նկարէն: զաւազան ի սպիտակէ և ի կարմրոյ (Դիոն Կաս. ԼԶ. 52), և վերարկու ի ծիրանոյ խորշխորշան. զլուխն պսակեալ քարծր աստեղազարդ խուրի: Յորժամ գային առ նա յայգորել՝ Թագաւորք չորք ձեռատունկը կային յտիւն, ձեռքը կցելովք առ զահոյիւ նորա. և ի հեծանել նորա ի ձի՝ ընթանային նոքա առաջոյ նորա հետի, լոկով պատմութեանաւ: Փարթամացած հայ իշխաններն ևս անշուշտ պիտի հետեւին իրենց Թագաւորի օրինակին:

Այժմ տեսնենք թէ ինչպէս այս պատմութիւնն անում է Խորենացին իւր սեղմ ոճով: Նա տեսելով, որ Տիգրանը մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց, աւելացնում է. «Միերս սկիւղ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգնատուց և պէս պէս գունոց և անդուածոց՝ արանց հասակաց և կունանց միանգամայն բազմացոյց, որով տգեղադոյնքն իրրեւ զգեղաւորս երեւէին պանշելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առհասարակ զիւցազնացեալք»:

7. «Խաղաղութեան և շինութեան բերող իւզով և մեղու զհասակս ամենեցուն պարարեալ» զրում է Խորենացի Տիգրանի համար:

Եւ արդարեւ Մեծն Տիգրանի ձեռով նուաճուած Ասորիքի համար ասում է պատմութիւնը. «Ոգի առ Ասորւոց աշխարհն զամս չորիքասան (Ապրիլիս. 17.) թէպէտ ընդ օտար իշխանաւ վայելեցին խաղաղութիւն, հանգիստ և աւուրս բարենշանս: Եթէ օտար աշխարհն այսպէս բարգաւաճում էր նորա օրով, որչափ ևս աւելի բուն երկիրը: Նուաճուած ազգերի աւարով լիացած ու փարթաւացած՝ անշուշտ հանգիստ էր վայելում հայաստան, որի շինութեան համար Տիգրանը հրէանէր և յոյներ էր դադլթեցնում: Եւ որքան քեղեցիկ ու բուն վիպական ձեռով է արտայայտուած այդ շինութիւնն ու լիութիւնը. «Իւզով և մեղու զհասակս ամենեցուն պարարեալ» որ անշուշտ ժողովրդական երգի խօսքերն են: Իւզ ու մեղրը մինչև այժմ մեր ժողովրդի մէջ վիպական սիրելի կերակուրն է. Դուիթն իւր հայրենի իւզ ու մեղրով է սնւում, և ժողովուրդն իւր երգի մէջ մէկին լաւ խնամելու համար ցարդ երգում է. «Զիւզ կուտացնեմ մեղր ու կարագ»:

8. Մեծն Տիգրանին է վերաբերում, ինչպէս տեսանք, և Մարաց նուաճումը: Բայց Խորենացու մէջ միայն այդ յիշողութիւնը չէ պահուած: «Սա նախ յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Աժգահակայ, որ ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութեան, ըղձիւք խնդրելով Աժգահակայ: Այս խնամութիւնն ևս պատմական յիշողութիւն է: Արդէն տեսանք, որ Մեծն Տիգրանի փեսան էր Ատրպատականի Մարաց թագաւորը, որ արար կին զմին ի դստերաց Տիգրանայ» (Դիոն Կաս. (2. 16): Միայն հայոց առասպելի մէջ Տիգրանուհին, որ սովորաբար նշանակում է Տիգրանի դուստր (Մեծն Տիգրանի հայրն էլ, հաւանօրէն Տիգրան անունն է կրել), Տիգ-

րանի քոյրն է: Այսքան տարբերութիւն, հարկաւ կարող է մոտեւ ժողովրդական երգի մէջ:

9. Զննենք առասպելի Մարաց թագաւորի յարաբերութիւնը Տիգրանի հետ: Աժգահակ յառաջագոյն դաշնաւոր է Տիգրանին. փեսայանում է և ապա նորան չար նիւթել է ուզում: Բայց յաղթուած և սպանւում է Տիգրանից: Այսպէս և Մեծն Տիգրանի փեսան՝ Մարաց թագաւորը դաշնակից է հայոց թագաւորին և յիշում է նորա պատերազմների մէջ: Մենք չգիտենք թէ այդ փեսան ինչպէս է փութում, երբ Տիգրանի աստղը թեքւում է: Բայց շատ շուտով Տիգրանի անմիջական յաջորդների Արտաւազդի և Արտաշէսի ժամանակ արդէն տեսնում ենք Մարք թշնամացած են հայոց հետ: Արտաշէս թագաւորը նոյն իսկ կռիւ է ունենում Մարաց հետ և Պարթեաց օգնութեամբ յաղթում է նոցա:

Դիտենք, պատմական իրողութիւնները ժողովրդի յիշողութեան մէջ կրեմն կցւում ու միանում են իրար և մի քանի մօտիկ ժամանակներում իրար յաջորդող թագաւորների պատմութիւնից կազմւում է մի պատմութիւն: Արդ, տեսնում ենք պատմութեան մէջ Տիգրան թագաւորը Մեծ Մարաց մայրաքաղաքն առնում աւերում է և նոցա թագաւորին ստիպում ձանաչել իւր իշխանութիւնը Փոքր Մարք նախ դաշնակից են հայոց, նոցա թագաւորը հայոց թագաւորի փեսան է: Ապա շուտով թշնամանում են այս երկու ազգերը, հայք և մարք: Մարաց թագաւորը հայոց թագաւորին քնասել է ուղում և հայոց թագաւորը յաղթում է նորան: Եւ այս ամենը կատարւում է մի քանի տասնետի տարիների ընթացքում: Եւ այս ամենը հեշտութեամբ կարող է պատմուել մի հայոց թագաւորի՝ Տիգրանի և մի Մարաց թագաւորի՝ Աժգահակի վրայ: Եւ պատմուած էլ է:

Այսպէս Տիգրանի և Մարաց թագաւորի յարաբերութիւնն ամբողջապէս Մեծն Տիգրանի և նորա անմիջական յաջորդների՝ Մարաց հետ ունեցած յարաբերութեան

1. Պ. Խաչատուր իւր սովորական մեռով այս «իւզ ու մեղր» էլ Աստածաշնչից է հանում: 2Բ որ այնտեղ էլ, Եսայի, է. 15. 22 գործածած կայ «իւզ ու մեղր կերիցէ» խօսքը:

պատմութեան մի ժողովրդական յիշողութիւն է միայն:

10. Մեծն Տիգրանի մակդիրն անգամ «մեծն» պահուած է Մորենացու մէջ երգից առած այս Տիգրանի վրայ. «Արդ յառաջ քան զձեռնարկելն մեր ի բանս որ յաղագս Մեծին Տիգրանայ» (Ա. իգ). «մինչդեռ Պոմպէոսի ժամանակակից և հռոմայեցոց հետ կռուող Տիգրանին, որ իսկապէս Մեծն Տիգրանն է, Մորենացին միւս Տիգրաններից որոշելու համար «միջինն է կոչուած: Ժողովրդական երգն ուրեմն ճշտութեամբ պահել է իւր գոված թագաւորի մակդիրը՝ Մեծն»:

Մենք յետոյ ուրիշ գծեր էլ կը տեսնենք, որ Մորենացու մէջ Երուսանդեան Տիգրանի վրայ են ասուած: Բայց իսկապէս Մեծն Տիգրանին են վերաբերում: Այստեղ այսքանով բաւականանա՞նք: Այս բերած կէտերն արդէն լիուրի ցոյց են տալի՝ որ երգից առած Տիգրանի պատմութիւնն ամբողջապէս Մեծն Տիգրանինն է: Հարկաւոր է միայն գուրս ձգել Դիւ. գլխից «Կիւրոսի աջակցեալ» Ին. գլխից «Դաշնաւորութիւն մտերմութեան» որ ի Կիւրոսէ առ Տիգրան, կապ սիրոյ պարսկայնոյն և հայկազինն» և Ա. գլխից «Օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունեւոր» խօսքերը: որոնց բոլորի իմաստն էլ նոյն է՝ Կիւրոսի բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը:

«Մեծին Տիգրանայ» երգից առած այս պատմութիւնն, ըստ ինքեան հասկանալի է, պէտք է հանել այն տեղից, ուր կայ Մորենացու պատմութեան մէջ, և դնել իւր իսկական տեղում: Երդն ու գովեստը Պոմպէոսի ժամանակակից Մեծն Տիգրանի, ըստ Մորենացու՝ միջին Տիգրանի վրայ է եղել, նորա վրայ էլ պէտք է պատմել այսուհետեւ: Եւ այսպիսով Մորենացու պատմութիւնը, որ յաղագս Մեծին Տիգրանայ, որ... էր հուժկու, անուանի և յազթողս ընդ այլ աշխարհակալս, ստանում է իւր իսկական պատմական արժէքը, և միանգամայն այդ պատմութիւնը դառնում է Մորենացու հայոց պատմութեան կարեւոր մասերից մէկը: Երգը մեծ ճշտութեամբ պահել է Մեծն Տիգրանի պատմութիւնը: Դժբախտաբար, Մորենացին,

թերեւ հետեւելով իւր աղբիւրին, սխալուել է իւր ժամանակագրութեան մէջ: Մենք այդ սխալի պատճառները ներքեւում՝ կրտսանենք: Այստեղ աւելորդ չի լինիլ, որ մի երկու խօսքով տեսնենք թէ ինչպէս է նկարագրում երգը Մեծն Տիգրանին:

Մեծն Տիգրանի նկարագիրը ժողովրդական երգերի մէջ:—Մենք տեսանք, Մորենացին անմիջապէս երգերից չէ ասում Տիգրանի պատմութիւնը, այլ մի դրաւոր աղբիւրից, որ կոչուած է «Հիւսուսն Պիտոյից», «ի չորս հազներգութիւնս»: Այս ի նկատի ունենալով, արդեօք կարելի է ընդունել, որ Տիգրանի արտաքինի և ներքինի նկարագրութիւնը ժողովրդական լինի կամ ժողովրդական տարերք ունենայ իւր մէջ: Անշուշտ:

Մեր մինչև այժմ արած ուսումնասիրութեան մէջ տեսանք, որ Տիգրանի պատմութիւնը շինծու չէ, այլ ամբողջապէս պատմական է և վերջրած ժողովրդական երգերից: Ինչքան էլ այդ պատմութեան առաջին գրողը՝ «արգասաւորն ի բանս», այդ պատմութիւնը Պիտոյից կանոններով մշակած լինի — ինչպէս որ է իրօք, նորա պատմութիւնը երևակայական ու կամամտածական չէ: Այսպէս և ինչքան էլ նա Տիգրանի մարմնի «գեղեցկութիւնը, զօրութիւնն ու արագութիւնը» գովէր, ինչպէս պահանջում էր «ներբողեանի սահմանը», կարելի չէ ասել, որ այդ գովեստի գծերը, «կամամտածական» լինին և ոչ թէ մեծ մասամբ բուն աղբիւրից՝ ժողովրդական երգից առած: «Երբրողեան է բան արտադրական եղելոյ ըստեաց», ասած է Պիտոյից գրքի մէջ (եր. 413) ամենից առաջ, և ոչ թէ կամամտածական մի բան: Այսպէս և ետեւից դրուած «Մովսէսի ներբողեանի» մէջ (417 հտ. ժ. ժա. ժր.) այդ ներբողեանի հեղինակը գովում է Մովսէս մարգարէի մարմնի «գեղեցկութիւնը, զօրութիւնը և երազութիւնը», բայց նա այդ ամենն իրենից չէ շինում, այլ Աստուածաշնչից է վերցնում կամ Մովսէսի կեանքի այս կամ այն դիպուածից է հանում:

Բայց որքան դժոյղն է այդ ամենը, ոչ մի մակդիր, ոչ մի կենդանի նկարագիր, իսկ

ընդհակառակն, Տիգրանի գովեստը որքան կենդանի է, վառ ու գունատոր և մակդիրներով հարուստ։ Ինչից է առաջանում այս երկու ներբողեանի միատեսակ գովեստի մարմնի զեղեցկութեան և զօրութեան նկարագրի այս մեծ տարբերութիւնը։ Հարկաւ ոչ միայն այս ներբողեանների հեղինակների ծարտասանական շնորհքի տարբերութիւնից, այլ առելի այն հանգամանքից, որ Տիգրանի գովեստն առնուած է ժողովրդական երգից։ Երգի մէջ արդէն պատրաստ գտել է ներբողեանի հեղինակն այդ իսկ հոմերական մակդիրներն ու նկարագիրները։ «Խարտաշա այս և աղէբեկ ծայրիւ հերաց... երեսօք գունեան, անձնեայն և թիկնաւետն, առոյգարարձն և զեղեցկոտն... կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ... սքանչելի զիւցաղն արծուանման սլացեալ թեօք, քաջահասակն, նիզակաւորն, ամենեկն բոլոր անդամովք համեմատն և ի զեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի, առոյգ ամենայնիւ ընդ իրեարս պատշաճեալ և ուժով ոչ զոր ունելով իւր զոյգ, հայկազն բազմարիւրաւոր»։ «Բազմարիւրաւոր» Տիգրանը — մի մակդիր, որ միայն Մեծն Տիգրանին և նորա կէս միլիոն զօրքին է վերաբերում։ Իսկ միւս մակդիրները, արդեօք ազո՞նք ևս բուն պատմական են, այսինքն արդեօք երգը ճշգրութեամբ պահել է Մեծն Տիգրանի նկարագիրը։ Անշուշտ կարելի է պահանջել, որ Առաջին դարում Բ. ա. ապրող մի թագաւորի արտաքինը ճշգրութեամբ պահած լինի այն ժողովրդական երգը, որ դարեր շարունակ բերնէ բերան անցնելով, ամենավաղը Ե. դարում գրուած պիտի լինի ժողովուրդը սիրում է իւր երգի մէջ իդէալական պատկերներ ստեղծել և պատմական անձերին անգամ իւր սիրած իդէալական կերպարանքը տալ։ Բայց և այնպէս անհնարին է, որ երգը չորոշէ պատմական անձի արտաքինի և ներքինի այս կամ այն գիծը։ Ուրիշներին ենք թողնում ընդարձակօրէն համեմատելու երգի Տիգրանի և Մեծն Տիգրանի արտաքինը — եթէ վերջինս կայ նկարագրուած ուր և է։ Մենք կըրողդաւենք մեզ յայտնի մի երկու գիծ։

Մեծն Տիգրան նկարագրւում է. «Անհա-

լին փառասէր և ժիր, եօթանասնամեկն չէր կորուսեալ զիւր կայտառութիւն... Մարմինն էր զօրեղ»։ Մի՞թէ այս կարճ նկարագիրը նոյն իսկ ամբողջապէս չէ՞ բովանդակում իւր մէջ երգի Տիգրանի նկարագիրը։ Ի՞նչ են «անձնեայն, թիկնաւետ, առոյգարարձ, կատարեալ հասակաւ կամ քաջահասակ և ուժով նմանը չունեցող» բառերը, եթէ ոչ այս «զօրեղ մարմին» զարգացումը։ Եւ մի մարդ որ եօթանասուն տարեկան չէ կորցնում իւր կայտառութիւնը, մի՞թէ երգը ճշմարիտ է նկարագրում, կոչելով նորան «երեսօք գունեան, առոյգ ամենայնիւ»։

Ինչ որ Տիգրանի արտաքինի համար ասացինք, նոյնը պէտք է ընդունել և անձնական յատկութիւնների համար։ «Ձանձն յիմաստութիւն և յողջախոհութիւն» ասած է «Երբորդեանի սահմանի» մէջ։ Ինչքան էլ Տիգրանի պատմութիւնը դրողը Պիտոյից պահանջած այդ չորս յատկութիւնները գնում է Տիգրանի համար, կարելի է ասել թէ անհիմն ու մտացածին բան է գրել նա «Արանց կացեալ գլուխ և արութիւն ցուցեալ, զազգս մեր բարձրացոյց» այսպէս է գովուած Տիգրանը, որ և «արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ»։ Եւ արդարեւ անհնարին ժիր, եռանդուն և արի է նկարագրում Մեծն Տիգրանը, մի մարդ, որ մօտ 45 տարեկան հասակում թագաւորում է, քսան և հինգ տարի շարունակ քաջութեան և աշխարհակալութեան գործերով զբաղւում, մօտ եօթանասուն երկու տարեկան հասակում (69-68 թ. Բ. ա.) կտրում անցնում է «զամենայն աշխարհս Հայոց կոչել զերիտասարդս ի զէն վասն հայրենի աշխարհին»։ գրում է «զբովանդակ աշխարհս ի զինուորութիւն, կալեալ զուժեղագոյնսն միայն ընդ դրօշու»։ բաժանում է այդ զօրքը վաշտերի ու գնդերի և կրթում է կարճ ժամանակում, որչափ հնար է, ըստ Հոռոմոց օրինի, որպէս զի կարողանայ հռովմայեցի լեգէոնների դէմ կռուել։ Ահա՛ «արութիւն ցոյց տուող» թագաւորը։

Տիգրանի ներքին յատկութիւնները սովորաբար շատ բարձր չեն համարում։ Բայց պէտք է մոռանալ, որ օտարներն են նկարագրած նորան և նկարագրած են իւր մեծ

դաշնակցի՝ Միհրդատի հետ համեմատելով՝ «Թէպէտ չկարէր նա գալ ի կշիռ համեմատութեան ընդ դրացւոյն իւրում» (Միհրդատայ) ոչ հանձարով և ոչ բուսով բարուցն՝ ունէր ընդ նմա զոյգ հաւասար եռանդն մեծանալոյ։ Ինչքան էլ Տիգրանը բախտաւոր աստղի տակ ծնուած լինէր և քաղաքական համագամանքները նպաստաւոր լինէին նորան, մի թէ կարելի է կարծել, որ նա առանց ներքին մեծ արժանաւորութեան, առանց «խոհեմագոյն» և «մեծիմաստն» լինելու կարող էր այնքան մեծ յաջողութիւն ունենալ։ Այն ժամանակ, արդարեւ, նա պէտք է «ոգի իմն» լինէր, ինչպէս հաւատում էին ժամանակակիցները, մի հաւատ, որի յիշողութիւնը նոյնպէս մնացել է երգի մէջ։ Մա կոչուում է «կատարեալ ղիցազն հասակաւ և բնութեամբ», «քանչեւ ղիցազն» (Ա. իգ. Հմմտ. Ա. լա. Բայց ըստ ղիցազնութեան կարծեաց... մի է և միայնակ հայկազանց» Տիգրան Ա. իգ. Գեղաւորքն... ղիցազնացեալք)։ Ծիշդ է հռոմայեցոց հետ ունեցած յարաբերութեան մէջ երևում է նորա անդուշութիւնը, բայց պէտք չէ մոռանալ, որ ինչպէս ծիշդ դատում է Ռէյնաք. «Բսան և հինգ ամբ... անխառն յաջողութեան ետուն նմա սխալալի... Սուտակասպաք հաւատային թէ ոգի իմն իցէ և ինքն յաստղ իւր յուսացեալ էր։ Թողնում ենք այդ պարծաբան» Թագաւորի հովանաւորութիւնը յունական դպրութեան և ճարտասանութեան. Թողնում ենք և այն, որ իւր երկիրը ծագկեցնելու համար՝ յոյն և հրեայ գերիներ է բերում Հայաստան։

Գալով նորա արդարադատութեանը, չափաւորութեանն ու ուղղախոհութեանը՝ գուցէ արամազիր լինէինք կարծելու, որ այդ հատուածը ճարտասանական ծագում ունին։ Սակայն Խորենացին հենց այդտեղ յիշում է հին ժողովրդական երգերն ու գովեստներն իբրեւ աղբիւր։ Խորենացուն չհաւատալու ոչ մի տեղիք չունինք։ Մնում է, որ երբեք Տիգրանի գովեստը՝ «պարկեշտն ի կերակուրս և յըմպելիս» և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր... և ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր» համարել ժողովրդի իրէալացումն, քանի

որ Մեծն Տիգրանի համար ասում են, էր «մէտ ի հեշտանս» և արեւելեան սովորութեամբ բազմաթիւ կանայք ունէր։ Այդպիսի մի զաղափարական նկարագիր է անշուշտ այն հաւասար արդարադատութիւնը, որ հայ ժողովուրդը ցանկացել է, որ իւր սիրելի թագաւորն ունենայ։ «Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի» զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն լծակաւ կշռէր։ Ոչ ընդ լաւագոյնս խանդայր և ոչ զնուաստն արհամարհէր, այլ ամենեցուն հասարակաց հարէր զխնամոցն՝ իւրոց ի վերայ տարածել զգեստս»։

Նկատենք դարձեալ վերջին անգամ, որ այս ինչպէս և վերելի խօսքերը, ինչքան էլ ադոնց բովանդակութիւնը երգից առնուած լինի, դուցէ սակաւ բացառութեամբ՝ բառացի երգիներ չեն հարկաւ։ Խորենացին միշտ իւր սիրած ճարտասանական լեզուով է պատմում կամ իւր աղբիւրի ճարտասանական ոճով ու լեզուով։

(Կըշառումակոտի)

Մ. Արեղեան.

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ

Կաղամբը փլացնող միջատներին ոչնչացնելու ամենաուճեղ միջոցը. — Հատ միջոցներ են գործ գրուած մինչև այժմ այդ վնասակար միջատներին ոչնչացնելու համար, բայց մեծ մասամբ փորձերը անյաջող են անցել։ Այժմ պ. Հրէյներ - Земледельческая Газета - լրագրի Սեպտեմբերի 23-ի համարում գոցա վնասների առաջն առնելու ամենահեշտ միջոցն է սովորեցնում։ Պէտք է կպցնել մի 3 արշին երկարութիւն ունեցող կլոր ձողի վրայ մի արշին երկայնութեամբ քաթան, դրօշակի ձևով քաթանի լայնութիւնը հիմքի մօտ պիտի լինի 9 վերշոկ, որ դէպի վերև հետզհետէ նեղանալով պիտի 6 վերշոկ դառնայ։ Գործն սկսելուց առաջ քաթանի երկու կողմից էլ պէտք է քսել թանձր և մածուցիկ մազիտ (тепличная смола), ձողի հակառակ կողմը մի քանի վերշոկ մաքուր թողնելով, որպէս զի թափահարելու ժամանակ կաղամբի ծայրերը չնեղուին։ Մազիտը քսելուց առաջ պէտք է աւելի մածուցիկ դարձնել կրակի վրայ պահելով ապա քսելուց յետոյ պէտք է ման դալ արտի մէջ